

ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК КЛЮЧОВИЙ ЕЛЕМЕНТ В ПРОЦЕСІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЧЕТВЕРТОГО ПОКОЛІННЯ

LEGAL CONSCIOUSNESS AS A KEY ELEMENT IN THE STUDY OF HUMAN RIGHTS OF THE FOURTH GENERATION

Чечерський В.І.,

кандидат юридичних наук, доцент, прокурор відділу
Генеральної прокуратури України

Стаття присвячена вивченню проблематики праворозуміння як ключового елемента в процесі дослідження прав людини четвертого покоління. Особливо акцентовано увагу на питанні різних підходів до розуміння права, їх наслідків та впливу на розуміння прав людини. Зроблено висновок про необхідність інтегрування широкого та нормативного розуміння права.

Ключові слова: права людини, праворозуміння, права четвертого покоління, методологія, репродуктивні права.

Стаття посвящена изучению проблематики правопонимания как ключевого элемента при изучении прав человека четвертого поколения. Отдельно акцентировано внимание на вопросе разных подходов к пониманию права, их последствий и влияния на понимание прав человека. Сделан вывод о необходимости интеграции широкого и нормативного понимания права.

Ключевые слова: права человека, правопонимание, права четвертого поколения, методология, репродуктивные права.

The article is dedicated to the issues of legal consciousness as a key element in the study of human rights of the fourth generation. Separately, attention is focused on the issue of different approaches to understanding the law, its consequences and influence on the understanding of human rights. The conclusion is made on the necessity of integration of broad and normative understanding of law.

Key words: human rights, legal consciousness, fourth generation rights, methodology, reproductive rights.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що будь-яке наукове дослідження є неможливим без обрання належних методів, завдяки яким його буде проведено. Навіть більше, неправильне обрання методів, ігнорування чи навпаки надання суб'єктивних переваг окремим з них імперативно призведе до викривлення отриманих результатів.

Слід погодитися з Г. Біртою та Ю. Бургою у тому, що історія та сучасний стан пізнання і практики переконливо показують, що далеко не будь-який метод чи система принципів й інших засобів діяльності забезпечують успішне рішення теоретичних і практичних проблем [1, с. 19].

Таким чином, професійний підхід до кожної справи у будь-якій сфері людської діяльності, у тому числі у сфері проведення наукових досліджень, передбачає щонайменше знання теорії цієї справи і методу (чи методів), за допомогою яких вона має робитися, а її теорія – створюватися. При цьому одним з вихідних начал, на якому ґрунтується дослідження права як унікального феномену, є його особисте усвідомлення та сприйняття автором, тобто праворозуміння.

Актуальність теми пов'язана з неоднаковим розумінням поняття права, його джерел, і як наслідок це викликає суттєві розбіжності під час застосування Конституції та інших законодавчих актів у сфері регламентації прав людини четвертого покоління, довільне трактування рішень Європейського суду з прав людини з цих питань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання методології, праворозуміння та їх

взаємозв'язку з трактуванням права у цілому та прав людини зокрема неодноразово були предметом дослідження теоретиків та практиків. Значну увагу цій тематиці присвятили такі вчені, як С.С. Алексєєв, М.І. Байтін, В.А. Бічинін, Ю.М. Бисага, Р. Лукич, В.С. Нерсисянц, М.С. Кельман, Д.А. Керімов, П.М. Рабінович, О.Д. Тихомиров та інші. Водночас, як свідчить практика (передусім судова) ні тими, хто вивчає право, ні тими, хто його застосовує у власній роботі, до цього часу так і не вироблено єдиного підходу до розуміння права, а отже, і до того, у чому первинна суть прав людини, джерел їхнього походження, до можливості та правомірності їх звуження чи обмеження.

Формулювання цілей статті. Метою статті є вивчення проблематики праворозуміння як ключового елемента в процесі дослідження прав людини четвертого покоління, оскільки існує беззаперечний тісний взаємозв'язок між усвідомленням того, що таке право, правом людини та подальшим застосуванням цих знань теоретиком, практиком чи нормотворцем.

Виклад основного матеріалу. У цілому методологія (гр. *methodos* – спосіб, *logos* – наука, знання) визначається як вчення про правила мислення під час створенні теоретичної науки [2, с. 41].

Поняття методології як загальнонаукового феномену, що притаманне науці в цілому і кожній її галузі зокрема, є багатограним. Ми не будемо зупинятися на прискіпливому його вивченні та ґрунтовному аналізі всього різноманіття наукових думок щодо визначення таких беззаперечно значущих понять, як

«метод», «методика», «методологія» тощо і їх співвідношення, оскільки не це є предметом даної статті, але не можемо не зупинитися на окремих дискусіях стосовно них.

Здебільшого методологію розуміють як систему принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему або систему соціально випробуваних правил і нормативів пізнання та дії, які співвідносяться з властивостями і законами дійсності. У філософських словниках пропонується визначення методології як внутрішньо диференційованої і спеціалізованої сфери знання, що акцентується на методах, шляхах досягнення істинного і практично ефективного знання [3, с. 360].

Методологію визначають і як відому систему вихідних теоретичних знань, які відображають найбільш загальні закономірності об'єктивного світу і служать засобом, знаряддям, інструментом, керівним принципом під час вирішення завдань, що виникають у теоретичній і практичній діяльності людей [4, с. 133]. П.М. Рабінович констатує, що методологія – це система підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження та вивчення (теорія) про їхнє використання під час вивчення державно-правових явищ [5, с.618]. М.С. Кельман вказує, що розуміючи під методом систему прийомів (способів) пізнання, для отримання потрібного результату до структури методології слушно включати і засоби пізнання (поняття та категорії відповідної науки) [6, с. 34]. Водночас М.В. Костицький зауважує, що методологія – це вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання за допомогою методів відповідно до технології їх застосування – методики [7, с. 6].

Заслуговує на увагу точка зору Д.А. Керімова та низки інших вчених про те, що до методології слід включати і певну світоглядну позицію дослідження, а також всезагальні теоретичні принципи, не тільки загальнонаукові, а й спеціальнонаукові методи пізнання. Таким чином, на його слушну думку, крім іншого, методологія включає у себе і світоглядну позицію самого дослідника [8, с. 88].

У зв'язку з цим здається дещо усіченим погляд Р. Лукича, який, даючи дефініцію методології права, виходив з того, що методологія є наукою про метод або методи, у зв'язку з чим її він розумів як науку про методи права [9, с. 24]. Як зазначає В.А. Глуховець, методологія – дуже складне, багатогранне поняття, яке не може зводитися лише до методів пізнання чи діяльності. Вони є складниками поняття «методологія» [10, с. 131].

Справді, навіть використовуючи ті самі методи, за відмінності у світогляді автор може дійти до абсолютно різних висновків. Так, дослідник, який опирається перш за все на теологічну основу, навіть у разі отримання окремих практичних результатів може «неочікувано» зазначити, що вказане все-таки є Божою волею чи Божим проведінням.

Праворозуміння є ключовим аспектом усієї проблематики сучасної теорії права. З тим, якої концепції праворозуміння дотримується дослідник, на які

методологічні засади він спирається, пов'язані і його подальші теоретичні побудови незалежно від того, чи стосуються вони питань джерел права, чи природи прав людини, чи змісту окремих прав та підстав їх обмеження (звуження).

Ще з давнини питання про суть права займало одне з найважливіших місць в юридичній науці. Насправді, від його вирішення залежить результат спору стосовно справедливості закону: де знаходиться цей критерій – у ньому самому чи поза ним. Тому ще давні греки відрізняли право за законом («номос») і право за справедливістю («фюсис»). Поза законом вимагалось шукати справедливості і в римському праві. Для юристів Давнього Риму, на відміну від європейських юристів ХХ століття, не стояло питання про те, чи можна визнавати справедливість критерієм позитивного права. Доказом цього є значна кількість сентенцій відомих римських юристів, за якими справедливість повинна «знаходитися» у кожному конкретному випадку реалізації права [11, с. 6].

Докорінна трансформація суспільного ладу в нашій державі призвела до зміни поглядів на право. З одного боку, розширюються наукові розробки у сфері філософії права, коли поряд із позитивним правом чітко виділяються основи природного права і здійснюється розмежування права й закону. З іншого боку, зберігаються й збагачуються колишні, нормативістські уявлення про право як про систему загальнообов'язкових, формально визначених норм, що висловлюють державну волю суспільства, забезпечуються державою і спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до соціально-економічних, політичних і духовних засад суспільства [12].

Сучасна теорія права сформувалася під впливом різних підходів до суті права, різноманітності вчень про право, різних типів праворозуміння. Можна погодитися з А.І. Овчинниковим у тому, що всі поняття, судження, або теоретичні конструкції виникли у межах тієї чи іншої державно-правової концепції, доктрини та вплинули на загальне вчення про право [11, с. 6].

Праворозуміння можна поділяти на різні типи залежно від тих критеріїв, які взято за основу: з точки зору соціального призначення права, за джерелом правоутворення, за підходами до вивчення права, за критерієм справедливості закону тощо. Це, на нашу думку, пояснюється багатогранністю самого поняття права, його розуміння та сприйняття.

Тому і серед вчених немає єдності поглядів відносно типів праворозуміння, його окремих шкіл.

О.Ф. Скакун вказує на те, що сучасні наукові концепції (теорії) праворозуміння можна звести до трьох підходів:

– ідеологічного (аксіологічного), або природно-правового: вихідна форма буття права – громадська свідомість; право – не тексти закону, а система ідей (понять) про загальнообов'язкові норми, права, обов'язки, заборони, природні умови їх виникнення та реалізації, порядок і форми захисту, які існують в громадській свідомості та орієнтовані на моральні

цінності. За такого підходу право і закон розмежовуються, першість віддається праву як нормативно закріпленій справедливості, а закон розглядається як його форма, покликана відповідати праву як його змісту;

– нормативного (позитивістського): вихідна форма буття права – норма права, право – норми, викладені в законах та інших нормативних актах. За такого підходу ототожнюється право та закон. Водночас нормативне праворозуміння орієнтує на такі властивості права, як формальна визначеність, точність, однозначність правового регулювання;

– соціологічного: вихідна форма буття права – правовідносини; право – порядок суспільних відносин, який проявляється в діях і поведінці людей. За такого підходу правом визнається його функціонування, реалізація, його «дія» у житті – у сформованих і таких, що формуються, суспільних відносинах, а не його створення правотворчими органами у формі закону та інших нормативно-правових актів.

Інтегративні підходи, які намагаються врахувати та поєднати все цінне в зазначених вище концепціях праворозуміння [13, с. 215–216].

Своєю чергою В.С. Нерсесянц пропонує власний поділ типів праворозуміння: легістський (позитивістський), природно-правовий (юснатуралістичний) і лібертатно-юридичний [14, с.7].

Залежно від типу праворозуміння їх прихильники визначають, що саме є джерелом права. У природно-правовій теорії ним є природа людини, у нормативістській (позитивізм) – воля суверена чи панівного класу, соціологічній – «право в житті» тощо.

Проте навіть з урахуванням зазначених підходів праворозуміння можна узагальнено поділити на «вузьконормативне» та «широке» трактування права. У першому випадку говорять про нього як про сукупність певних правових норм, що виходять від держави і гарантовані (забезпечені) нею, а в другому – у його загальне поняття, поряд з нормами, включають правовідносини, правосвідомість, врегульовану ним систему суспільних відносин, уявлення про свободу та справедливість тощо [15, с. 148].

Суттєвою особливістю науково-теоретичного праворозуміння вітчизняних правознавців є його явний «крен» у сторону юридичного позитивізму, вузького розуміння права. Насамперед це характерно для представників галузевих юридичних дисциплін [11, с. 8].

Не такі вже й чисельні вітчизняні наукові праці щодо правової регламентації правовідносин у сфері сучасного застосування репродуктивних технологій, генетичної модифікації (корегування) ДНК людини є цьому яскравим прикладом. Переважно вони обмежуються дослідженням чинних норм, в окремих випадках порівнюються із зарубіжними аналогами. Разом з тим фундаментальна наука розвивається настільки швидкими темпами у цьому напрямі, що правова думка, особливо вітчизняна, просто не встигає забезпечити її необхідним рівнем правової регламентації. Типовими цьому прикладами є абсолютно нові суспільні відносини, що виникли у сфері

редагування генетичного коду людини методом CRISPR, використання для зачаття генів більше ніж двох батьків тощо.

Позитивізм як світогляд диктує чітко визначений підхід до аналізу правової дійсності. Відсутність у законодавстві того або іншого терміна, що позначає певне явище, робить його пізнання для більшості вчених-юристів малоперспективним.

Юридичний позитивізм заперечує можливість пізнання сутності права. Його метод є: а) «емпіричним», тобто обмежується в пізнанні права вивченням зовнішніх ознак, доступних для безпосереднього спостереження і сприйняття, і відносить пізнання сутності правових явищ та їхнього ціннісного змісту до предмета філософських спекуляцій; б) «дескриптивним», тобто описує зміст права, розглядаючи його таким і тільки таким, яким воно є; в) «аналітичним», тобто сутність його полягає в логічному і лінгвістичному аналізі юридичних понять, а ширше – текстів, на основі сприйняття права в законі як «даного». Позитивізм наполягає на неможливості відрізнити реально існуюче право від права, яким воно має бути [16, с. 28].

Легізм (позитивізм) відриває закон як явище від його правової суті, заперечує об'єктивні правові властивості, якості, характеристики закону, трактує його як продукт волі законодавчої влади. Тому специфіка права неминує зводиться за такого праворозуміння до примусового характеру права [14, с. 12].

У зв'язку з цим, на нашу думку, одна з головних проблем під час дослідження питання прав людини, наприклад, права на продовження роду, полягає у тому, що основу міркувань багатьох науковців і практиків становить винятково нормативний матеріал, який не охоплює всього широкого спектра такого багатогранного явища, як «право».

Водночас позитивне право – продукт людської цивілізації. І подібно до усіх феноменів цивілізації воно, з одного боку, несе з собою вантаж негативних потенцій (можливість підпорядкування права свавіллю державної волі, груповим, етнічним чи іншим інтересам), а з іншого – характеризується суттєвими перевагами. До того ж такими, що володіють потужною, унікальною силою в нормативно-ціннісному регулюванні суспільного життя, у запобіганні насиллю та свавіллю [17, с. 37].

Серед переваг позитивного права слід виділити його визначеність та чіткість, відстоювання особливої цінності і важливості правопорядку, а отже, орієнтування громадян на законослухняну поведінку.

Протилежним позитивізму є широке трактування права, насамперед природно-правове праворозуміння.

В основі вчення про природне право лежить ідея про те, що всі існуючі правові норми повинні ґрунтуватися на певних об'єктивних засадах, що не залежать від волі людини. Оскільки зразком таких об'єктивних засад вважалася природа, то і право, що не залежить від людської волі і бажань, названо природним.

Теорія природного права спрямована на пошук особливої реальності права, не зведеної до реальності державно-владних установлень. Оскільки під природним правом в його узагальненому значенні розуміється надпозитивна інстанція – сукупність усіх надпозитивних обов'язковостей людської практики, то й особливість природно-правового мислення полягає у розмежуванні та зіставленні права і закону з позицій принципів справедливості. Це означає, що природно-правове мислення ставить перед собою завдання пошуку основи позитивного права і критерію його оцінки [16, с. 30].

Суть ідеї природного права полягає у тому, що незважаючи на право, яке закріплене у законодавстві (позитивне право), паралельно існує право, яке нам надано з народження, воно бере свій початок із самого факту життя, є абсолютним і невіддільним від нього. Більше того, саме останнє як таке, що виходить від природних начал, є вихідним для формування позитивного права.

Природно-правовий підхід під час розгляду питань права має істотне методологічне значення і саме тому, що вимоги природного права наділені властивостями, близькими до властивостей явищ природи, природного порядку. А саме – безумовною непорушністю, категоричністю, невіддільністю конкретним ситуаціям (у тому числі свавілля, розсуду окремих осіб), невідворотністю спонтанного наступу негативних наслідків за ігнорування природно-правових вимог [17, с. 30].

Природне право вважається похідним від природного порядку речей, тобто від побудови світу та природи людини як розумної істоти, що є його невіддільним складником [18, с. 77].

Проте природно-правові вимоги за всієї їх важливості мають і негативні сторони. Вони як такі безпосереднім чином відображаються у моралі, звичаях, релігійних та інших ідеологічних положеннях, і в цій якості – як і інші моральні норми, звичаї, ідеологічні положення – не конкретизовані достатньою мірою, не володіють чіткою визначеністю за змістом, нерідко сприймаються по-різному, довільно, відповідно до уявлень та ідеологічного настрою тих чи інших осіб, і взагалі за своєю суттю не призначені для безпосередньої регламентації поведінки людини. У реальних життєвих ситуаціях випадки неправомірних дій, прямого насильства, свавілля облагороджуються посиленням на якоесь природне право – дійсне, вільно трактоване та ілюзорне [17, с. 36].

Природно-правове мислення містить елемент утопії, оскільки виходить не з того, що є, а з того, що має бути, заперечуючи тим самим існуючий порядок речей [16, с. 31].

Більш детально варто зупинитися на тому, що насильство чи свавілля з посиленням на право / закон абсолютно не залежить від того, якої концепції дотримується особа, що ним зловживає. Тому ми не можемо погодитися з тими авторами, які зазначають, що підтримка відповідної концепції (опонентами якої вони безпосередньо є) може призвести чи неминуче призведе до порушення прав людини, насиль-

ства, хаосу чи інших негативних наслідків у суспільстві та державі. І врешті решт, найсмертельніша зброя, яку вигадало людство, – це кухонний ніж, тобто головне не те, що ми використовуємо, а яким чином ми це використовуємо.

Слід мати на увазі, що моральні і правові ідеї, принципи, ідеали, вимоги, які становлять природне право, самі по собі ще не є правом у юридичному значенні цього слова, а являють собою мораль, правосвідомість, тобто найближче та необхідне ідейне підґрунтя і основу власне юридичного права [19, с. 105].

Інакше кажучи, недоліками класичної концепції природного права є твердження про його вічність і постійність, надмірний суб'єктивізм розуміння права, що може призвести до його абсолютизації. Якщо опиратися винятково на постулати природного права, то, мабуть, складно буде обґрунтувати право на евтаназію, редукцію ембріону чи аборт, оскільки воно навряд чи вкладається у рамки класичної теорії природного права.

У цьому контексті досить складно прийняти позицію Л.В. Петрової, яка категорично розділяє як антагоністичні природний і позитивний підхід до розуміння права [20].

На наш погляд, раціональною є думка О.Я. Рогача, який вважає необхідним розглядати природне і позитивне право не як конкуруючі системи права, а як такі, що органічно поєднуються та взаємодіють. На практиці їх єдність можна виявити в межах аналізу норм Конституції України, якою закріплено широкий спектр природних права і свобод, тим самим природні права та свободи, отримавши нормативне закріплення, з розряду правових ідей фактично перейшли в позитивне право [21, с. 13].

Яскравим прикладом такого симбіозу є не тільки, як вже зазначалося, Конституція України, але й основоположні міжнародні акти, що встановлюють базові правила і принципи регламентації прав людини. До них насамперед належать Загальна декларація прав людини 1948 року та міжнародні і міждержавні документи, які її розвинули. У них унормовано ті ідеї, які з собою принесли прихильники сприйняття (розуміння) права у широкому значенні, де в основі лежать природні права людини.

На необхідності непротивлення, а поєднання цих типів праворозуміння наголошує й М.І. Байтін. Зокрема, він пише: «До принципів правової держави належить також закріплений Конституцією принцип єдності природного і позитивного права. Відповідно до цього не тільки необґрунтовані, але і заважають правильному розумінню права любі спроби їхнього протиставлення. Постулати і вимоги природного права, будучи у якості елементів моралі і правосвідомості, є найближчим предметом власне юридичного права, набувають юридичної сили, стають правовими явищами у власному значенні цього слова лише після того, як отримують закріплення в нормах діючого в державі, тобто позитивного права. Природне право практично не здійсненне без позитивного, а духовна основа, моральна сила позитивного права, лежить в праві природному» [19, с. 368].

Виходячи зі співвідношення природного і позитивного права, позитивне право не можна протиставляти природному праву, оскільки і воно може містити морально вірні норми [22, с. 38].

З іншого боку, бар'єр, суттєві гарантії проти насилля і свавілля, що виправдовуються «природними» доводами, може створити, і у низці випадків справді створює, позитивне право – право, яке відображене у законах, судових рішеннях і яке підтримується силою державної влади.

Ось тут під час порівняння природного і позитивного права з особливою виразністю розкривається гідність і переваги останнього.

Разом з тим достатньо точно і правильне розуміння позитивного права може бути досягнуто у тому випадку, коли під час його розгляду використовується не тільки природно-правовий підхід як методологічний принцип, а й пряме співставлення з природним правом, як реальним фактом соціальної дійсності [17; 34].

У цьому контексті слід підкреслити, що мається на увазі саме зближення цих концепцій, взаємопроникнення, а не поглинання чи їх злиття. В іншому випадку ми у черговий раз отримуємо викривлене розуміння права як явища буття. На нашу думку, у норми позитивного права мають влітатися ті ідеї, моральні начала, які втілює природне право. Такий закон можна назвати правовим законом. Якщо закон не правовий чи суперечить нормам природного права, у тому числі закріпленим в інших законах, передусім Конституції, то такий закон не пови-

нен застосовуватися. Саме такі приклади ми наразі бачимо у Рішеннях Конституційного Суду України, зокрема від 23.05.2018, 16.07.2018 та 07.11.2018.

Звідси і наслідки, що мають важливе значення для позитивного права, розуміння його особливостей, суттєвих для його розвитку, якостей. Проникнення природно-правових вимог у зміст позитивного права повинен розглядатися як процес, який покликаний надати існуючому правопорядку необхідну непорушність, незаперечність і, відповідно, забезпечувати за допомогою правопорядку більшу визначеність і чіткість у людських взаємовідносинах, у поведінці людей, причому таку визначеність і чіткість, які зумовлені природою [17, с. 30].

Методологічний плюралізм дає змогу виявити нові аспекти правової реальності, відкрити такі можливості правового уявлення, які раніше не розроблялися чи вважалися маргінальними. Примноження теоретичних юридичних знань завжди є продуктивним, оскільки дає змогу більш глибоко пізнати реальність права, за умови, звичайно, дотримання загальних вимог до методології правового пізнання.

Висновки. Ураховуючи наведене, вважаємо, що саме поєднавши кращі здобутки основних напрямів позитивного та природно-правового праворозуміння, в основі якого лежить плюралізм правових думок, ідей та теорій, можна дати адекватні відповіді на запитання, що пов'язані з правами людини четвертого покоління, зокрема права на продовження роду, можливості використання для цього новітніх технологій, а також правомірності обмеження у цих правах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бірта Г.О. Бургу Ю.Г. Методологія і організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 142 с.
2. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Сідак М.В., Рогач О.Я. та ін. Порівняльне правознавство: Посібник. Ужгород : Ліра, 2004. 192 с.
3. Философский энциклопедический словарь. Москва : Советская энциклопедия, 1989. 815 с.
4. Стефанов Н. Теория и метод в общественных науках. Москва : Прогресс, 1967. 271 с.
5. Рабінович П.М. Методологія юридичної науки. Юридична енциклопедія: в 6 т. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3. 792 с.
6. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства : становлення та основні напрямки розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46.
7. Костицький М.В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
8. Керимов Д.А. Методологія права. Предмет, функции, проблемы философии права. 2-е изд., Москва : Аванта+, 2001. 559 с.
9. Лукич Р. Методологія права. Москва : Прогресс, 1981. 304 с.
10. Глуховець В.А. Методологічні підходи до вивчення проблем удосконалення діяльності МВС в умовах реформування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 39. Т.1. С. 129-132.
11. Овчинников А.И. Правопонимание и его классификация: основные подходы. *Юрист-Правовед*. 2015. № 1. С. 5-9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/pravoponimanie-i-ego-klassifikatsiya-osnovnyye-podhody>.
12. Тихомиров Ю.А. Право: национальное, международное, сравнительное. *Государство и право*. 1999. № 8. С. 5–12.
13. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : Підручник / під ред. О.Ф. Скакуна. Харків : Консум, 2001. 656 с.
14. Нерсесянц В.С. Философия права. *Проблеми філософії права*. 2014. Т. II С. 7–17 URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9659/01-Nersesyants.pdf>.
15. Блажко П.К. Правопонимание: вопросы теории. *Вестник экономики, права и социологии*. 2017. № 4. С. 147–150.
16. Філософія права: підручн. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.
17. Алексеев С.С. Собрание сочинений. В 10 т. [+ Справоч. том]. Том 7 : Философия права и теория права. Москва : Статут, 2010. 520 с.
18. Бачинин В.А. Антитеза естественного и позитивного права: философско-культурологический анализ. *Общественные науки и современность*. 1999. №6. С. 76–87.
19. Байтин М.И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов : СГАП, 2001. 416 с.
20. Петрова Л.В. О естественном и позитивном праве. *Государство и право*. 1995. №2. С. 32–41.
21. Рогач О.Я. Зловживання правом : теоретико-правове дослідження : монографія. Ужгород : Ліра, 2011. 368 с.
22. Працко Г.С. Особенности соотношения естественного и позитивного права в условиях становления и развития гражданского общества. *Философия права*. 2014. № 2 (63). С. 38–43.